

УДК 004.832.22-048.445:(81'27:001.81)

СПЕЦИФІКА СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ БІЛІНГВІЗМУ ЯК ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ ДІЙСНОСТІ

Мацнева Є.А.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Окреслюється специфіка аналізу білінгвізму як особливого соціального явища у різних аспектах, зокрема у межах соціальної філософії. Для дослідження білінгвізму в цьому аспекті пропонується застосування процедури системного розгляду в трьох взаємопов'язаних аспектах – структурному, функціональному, динамічному на трьох взаємопов'язаних рівнях узагальнення: соціально-філософському, історико-типологічному, конкретно-соціологічному.

Ключові слова: білінгвізм, соціальний білінгвізм, види соціального білінгвізму.

Постановка проблеми. Феномен білінгвізму як об'єкт наукового дослідження характеризується широкою предметною сферою, яка включає, крім проблематики, досліджуваної окремими дисциплінами, ще й міждисциплінарну. Соціально-філософське осмислення явища білінгвізму як феномену соціального буття нині є надзвичайно актуальним як для глобалізованого світу, так і для українського суспільства, і через те, що в цій площині вивчення проблеми білінгвізму тільки розгортається, він потребує активного подальшого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням процесу взаємодії мов, різних аспектів полі- та білінгвізму активно займалися видатні зарубіжні дослідники: У. Вайнрах, Б. Гавранек, Е. Сепір, А. Мартіне, Е. Хауген, М. Сігуан, У.Ф. Маккі, П. Мюльхауслер, С. Верн, В. Розенцвейг та ін.; радянсько-російські та вітчизняні учені: Л. Булаховський, Л. Щерба, В. Аврорін, Ф. Філін, О. Швейцер, Ю. Дешерієв, Т. Бертагаєв, В. Виноградов, Е. Верещагін, О. Супрун, А. Карлінський, М. Михайлов, К. Ханазаров, Н. Імеладзе, Ю. Жлуктенко, С. Семчинський, Л. Масенко, О. Тараненко, О. Сербенська, О. Ткаченко, Б. Ажнюк та ін. Соціально-філософський та соціологічний підходи, які дозволяють більш точно розкрити сутність білінгвізму як суспільного явища, залишаються ще не достатньо розробленими. Вагомими в цьому напрямі є роботи, присвячені інформаційному суспільству (З. Бжезінський, М. МакЛюен, І. Масуд, Р. Катц, М. Кастельс, Е. Тоффлер, А. Турен, Ф. Уєбстер; Т. Закупень, В. Іноземцев, К. Колін, В. Машликін, І. Мелюхін, А. Ракитов, Г. Смолян, А. Урсул, Д. Черешкін, І. Юзвішин та інші), які охоплюють широке коло проблем мови, суспільства, інформаційних комунікацій та інформаційного простору. У межах різних наукових дисциплін створена величезна кількість публікацій, але попри таку активність розробки багато питань у теорії білінгвізму дотепер залишаються спірними і потребують подальшого вивчення, а наукові дослідження питань соціальних змін, пов'язаних із феноменом білінгвізму, взагалі майже відсутні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Специфіка дослідження білінгвізму в соціофілософському аспекті обумовлена складною соціальною природою цього явища і в загальній постановці передбачає визначення

місця, яке він займає у цілісній структурі суспільства, і ролі, яку він відіграє в існуванні та розвитку суспільства.

Термін «білінгвізм» як науковий феномен означає співфункціонування двох мов і в науковому дискурсі розглядається з двох позицій: як індивідуальна характеристика особистості (індивідуальний білінгвізм) та як соціальне явище (масовий або соціальний білінгвізм). Об'єктом дослідження соціальної філософії є саме масовий білінгвізм.

Мега статті: здійснивши огляд найважливіших підходів до вирішення проблематики білінгвізму як складного міждисциплінарного об'єкта, окреслити специфіку соціофілософського аналізу білінгвізму і білінгвальних процесів.

Виклад основного матеріалу. Внаслідок прямого співвідношення мови з історією суспільства діапазон проблематики білінгвізму такий, що в синхронії ці питання тісно пов'язані з досить великою кількістю наукових парадигм (лінгвістикою, психологією, соціологією, філософією, культурною антропологією тощо), тому це явище є об'єктом дослідження різних наукових дисциплін, кожна з яких має свої підходи до його вивчення, певний предмет, завдання, цілі, відповідні методи та термінологічний апарат. Знання, отримані в результаті досліджень білінгвізму різними галузями наук, доповнюють один одного, сприяють поглибленню розуміння цього складного мовно-соціального явища. Подібна міждисциплінарність проблеми ще раз доводить її значущість і глибину.

Із усіх відомих у вітчизняній і зарубіжній науці аспектів вивчення білінгвізму найбільшого поширення отримав власне лінгвістичний. Даний аспект координується з екстралінгвістичним вивченням контактування мов та пов'язаних із цим явищ і дозволяє встановити ступінь володіння білінгва кожною мовою, аналізує співвідношення структур і структурних елементів двох мов, їх взаємодію та взаємопроникнення на різних рівнях мови, тобто вплив рідної мови на другу і навпаки, а також досліджує своєрідність проявів інтерференції у процесах використання обох мов на рівнях мови та мовлення.

Психологічна парадигма розглядає білінгвізм із погляду фізіологічних і психічних механізмів продукування мовлення як «психологічний механізм (знання, уміння, навички), який дозво-

ляє людині відтворювати й породжувати мовні витвори, які послідовно належать двом мовним системам» [1, с. 134]. Оскільки, за словами Е. Хаугена, центром, осередком білінгвізму є мозок індивіда, дослідники стверджують, що у свідомості двомовного індивіда наявні різні мовні коди, які певним чином взаємодіють між собою. Тобто, у межах *психолінгвістичного* аспекту досліджується психічний механізм кодування й декодування, вивчаються питання, пов'язані з білінгвальним мисленням, білінгвальною пам'яттю, мотивацією навчального білінгвізму тощо.

Педагогічний (дидактичний) аспект вивчення білінгвізму пов'язаний із формування комунікативної компетенції штучного білінгва і зорієнтований на розробку найбільш раціональних методів вивчення процесів оволодіння двома мовами в умовах білінгвізму; а також розробкою методики взаємопов'язаного викладання декількох контактуючих мов при умові наявності двостороннього білінгвізму, що не можливо зробити без урахування умов виникнення такої двомовності, функціонування рідної і другої мов, ментальності бачення світу етносом, без знання психології засвоєння нерідної другої мови.

У парадигмі культурної антропології проблема білінгвізму розглядається як аспект культурного розвитку людини, а також у площині взаємодії мови і культури. Оскільки мова лежить на поверхні буття людини в культурі, то, починаючи з XIX ст. (Я. Грімм, В. Гумбольдт, Р. Раск, О.О. Потєбня) і дотепер, проблема взаємозв'язку і взаємообумовленості мови і культури є однією із центральних у мовознавстві. У межах *культурологічного* підходу до мови взагалі та білінгвізму зокрема, розглядається співвідношення мов і культур (іноді трьох і більше) з метою окреслення їх топологічних, національно-специфічних рис для глибшого засвоєння як чужої, так і рідної культури і мови. Ця співвіднесеність дає змогу проникнути в мовну «картину світу» двох народів, зрозуміти їхню психологію, характер, звичаї, обряди, історію, які знаходять своє образне втілення в мовному просторі. Тобто мета культурологічного підходу – дати відповіді на питання, наскільки повно можна опанувати чужою культурою та що собою являє механізм і динаміка процесу акультурації.

Філософський аспект проблеми білінгвізму дозволяє бачити функції двомовності не тільки у можливості реалізації комунікації між народами й культурами, але й у значному розширенні потенціалу, засобів вербалізації мислення. Якщо виходити з того, що мислення – це оперування поняттями, то багатство, багатогранність мислення людей, які сформувалися у білінгвістичному середовищі, безсумнівні. Цей факт пояснюється, виходячи із положення, що мова і мислення єдині. Відповідно, варіантність і багатозначність мови повинні вести до варіативності мислення. І якщо білінгвізм сприяє різносторонності мислення, підвищує передумови його евристичності, то, очевидно, білінгвальне середовище потребує цілеспрямованого формування [2]. Тобто головним завданням цього підходу є філософське осмислення процесів, які відбуваються в особистісному розвитку і свідомості білінгвів.

Соціолінгвістичний і соціологічний підходи забезпечують комплексне вивчення білінгвізму як суспільного явища. Найважливішими завданнями *соціолінгвістичного* підходу є мовна ситуація, що відображає стан мови, культури і визначає можливості організації діяльності суспільства, та мовна політика, що передбачає діяльність державних структур і громадських організацій, направлену на оптимізацію мовної ситуації в суспільстві та гармонізацію культурно-мовних стосунків. Соціологічний підхід передбачає вивчення мовної політики політичної організації двомовного суспільства; використання двох мов у різних сферах соціальної діяльності; двомовної комунікації; поведінки й місця двомовного індивіда чи групи людей у суспільстві; ступінь колективної свідомості членів кожної мовної групи, тобто з'ясування, яка мова, на їх думку, їм потрібна більше для повноцінного життя у даному суспільстві тощо.

У межах *соціальної філософії* білінгвізм доцільно розглядати як специфічний стан суспільного життя, при якому в межах однієї держави співіснують і забезпечують суспільну комунікацію дві мови. Проблематика дослідження масового білінгвізму в межах цього аспекту певною мірою перетинається з проблемними полями соціологічного та соціолінгвістичного аспектів, оскільки для кожного з них є важливим вирішення цілої низки прямо чи опосередковано дотичних проблем. Якщо предметом соціолінгвістики є безпосередній вплив на мову (мови) екстралінгвістичних (соціальних) факторів, соціології – двомовна комунікація соціуму, то предметом соціальної філософії є, навпаки, вплив мовної ситуації певного суспільства (не безпосередньо, а через комунікацію, культуру, мовну політику) на соціальні процеси, міжетнічні й національні відносини, громадську злагоду тощо в межах цього суспільства. Отже, ці дисципліни, маючи аспекти відмінності в предметній сфері, співпадають в об'єктній – це вивчення процесу соціальної взаємодії членів суспільства, опосередкованого мовленнєвою комунікацією.

Оскільки у сучасному полікультурному світі білінгвізм є не лише проблемою культурного розвитку суспільства, але й економічною і політичною, то досить часто, поряд із безперечними позитивними моментами, він несе у собі дух соціальних і особливо національних протиріч. Етнолінгвістичні конфлікти в поліетнічних країнах виникають, як правило, не тільки в силу слухового неприйняття, а і в силу неспівпадіння комплексів етнокультурних норм [3, с. 12], що актуалізує потребу подальшого розгортання соціально-філософських досліджень феномену масового білінгвізму.

Основним відправним постулатом в дослідженні білінгвізму як суспільного явища є констатація залежності мови від суспільства і визнання специфіки її основної функції – бути засобом спілкування між людьми, оскільки з яких би позицій не розглядалося явище білінгвізму, в основі його лежить мовний факт, обумовлений екстралінгвістичними факторами і необхідністю виконання суспільних функцій двома мовами в певних соціальних умовах.

Уважаємо, що в межах соціально-філософського аспекту дослідження білінгвізму потребує

здійснення процедури його системного розгляду в трьох взаємопов'язаних аспектах: структурному, функціональному, динамічному, до того ж на трьох взаємопов'язаних рівнях узагальнення: соціально-філософському – рівні вивчення загальних сутнісних ознак і властивостей; історико-типологічному – рівні вивчення історично конкретних типів; конкретно-соціологічному – рівні вивчення своєрідності виявлення об'єкта в окремому суспільстві [4]. Такі дослідження повинні підпорядковуватися методологічним принципам системно-структурного аналізу – принципам історичності, соціальної спрямованості, об'єктивності, аргументованості.

На *соціально-філософському рівні розгляду об'єкта* можемо вважати білінгвізм соціальним явищем уже хоча б тому, що він відсутній у царстві природи і притаманний лише суспільству. У найбільш широкому розумінні термін «білінгвізм» позначає не тільки здатність окремих людей, колективів чи суспільств використовувати для комунікації дві мови, а являє собою системну сукупність здатностей, властивостей і ознак, притаманних і колективному, й індивідуальному життю людей, завдяки яким вони включаються в особливий світ, виокремлений із природи і від природи відмінний. Проте якщо лише емпіричної констатації зовнішніх ознак не достатньо, якщо потрібне розуміння цих ознак в усій не випадковості їх появи і виявлення, необхідно розглядати об'єкт у його дійсності, тобто, як зазначав Г. Гегель, в єдності його сутності й існування.

Відомо, що суспільна природа мови проявляється у її зв'язку з народом – творцем та носієм цієї мови. Згідно з теорією про роль мови в суспільстві (В. Гумбольдт, Л. Вейсгербер), мова закладена у природу самих людей і є необхідною для розвитку їх духовних сил і формування світогляду. Структура мови визначає структуру мислення і спосіб пізнання об'єктивної реальності (теорія Сепіра-Уорфа). Відштовхуючись від існуючих поглядів на походження мови як соціального феномену, можемо простежити двосторонній процес взаємодії розвитку мови та розвитку суспільства з його культурно-історичними змінами.

Отже, у загальній постановці у соціально-філософському аспекті дослідження білінгвізму як феномену суспільного буття передбачає визначення місця, яке він займає у цілісній структурі суспільства, та ролі, яку він відіграє в існуванні і розвитку суспільства. Крім того, соціально-філософський підхід дозволяє з'ясувати закономірності процесу білінгвальної соціалізації особистості для вирішення проблеми формування соціальної ідентичності й самобутності в конкретно-історичних умовах, що сприятиме впровадженню виваженої комунікативно-мовної політики з урахуванням світових інформаційних процесів і соціальної організації суспільства тощо.

Історико-типологічний рівні розгляду об'єкта визначається тим, що співіснування двох мов у певному суспільстві обумовлене історичними факторами, і як показує досвід, у світі не існує двох абсолютно однакових соціальних ситуацій розвитку, тому форми й види білінгвізму своєрідні для кожної окремої країни у різні історичні періоди і залежать від умов розвитку народів, соціально-економічної та культурно-по-

літичної структури. Вивчення явища білінгвізму рівносильне вивченню історії народів і цивілізації. У ході конкретно-історичного розгляду дво- і багатомовності чітко проступають хронологічні етапи духовного розвитку людства та його багатомовної культури. Кожен історичний етап формує певні типи білінгвізму в суспільства і різне ставлення до нього.

Для аналізу білінгвальних процесів тієї чи іншої епохи необхідно враховувати такі фактори: а) соціальна стратифікація двомовності, тобто можливість індивідів різних соціальних груп до оволодіння іноземною мовою у зв'язку з певним типом комунікативних відносин; б) престижність двомовності, яка визначається тією оцінкою з боку суспільства, якою наділяються білінгви у зв'язку з соціальним статусом даної двомовності; в) соціальні сфери білінгвальної комунікації – управління, торгівля, освіта тощо; г) характер двомовності та її суспільні наслідки – двомовність із розмежуванням суспільних функцій між рідною та іноземною мовою; динамічна двомовність із переходом до інших станів (наприклад, піджинізація мов); мовна політика щодо двомовності, пов'язана зі свідомим впливом правлячих кіл на мовну ситуацію [5, с. 10]. Зрозуміти та оцінити роль білінгвізму в суспільстві можна тільки у тому випадку, якщо розглядати її як складову частину інформаційно-комунікативних відносин різних епох. Очевидно, що не всі припущення щодо білінгвальних процесів у діахронному зрізі будуть абсолютно правильними, оскільки кожна епоха тривала століттями і не була гомогенною протягом цього часового відрізка, відповідно, картина неминуче буде дещо статичною і спрощеною.

При дослідженні соціальної природи білінгвізму традиційно використовуються два підходи до його розуміння: перший більш широкий – білінгвізм як феномен суспільного буття, факт двомовної комунікації; другий – як реальна соціально-мовна ситуація. У контексті *конкретно-соціологічного рівня розгляду об'єкта* білінгвізм доцільно розглядати через призму причинно-наслідкового відношення між соціальною дійсністю та двомовністю членів цього суспільства. Якщо ми розуміємо явище білінгвізму, з одного боку, як реальну соціально-мовну ситуацію, а з іншого – як здатність людини-білінгва використовувати в ситуаціях спілкування дві різні мовні системи, то цей феномен виступає як важливий компонент єдиного цілісного потоку суспільного життя. Це обумовлюється змінами у змісті й структурі сучасного політичного, соціально-економічного та духовного життя.

Досліджуючи соціальний білінгвізм, необхідно враховувати, що мовна взаємодія екстраполюється на процес комунікації, отже, методологічні положення теорії комунікації будуть релевантні для дослідження білінгвізму як наукового феномена. Оскільки мова йде і про взаємодію різних лінгвокультур, то дана проблема перебуває також у межах теорії міжкультурної комунікації [6]. Саме комунікація і становить предмет теорії білінгвізму, а метою білінгвізму є успішна міжкультурна комунікація.

З'ясування сутності білінгвізму як форми активності людини потребує визначення факторів, які впливають на його стан і розвиток, для

цього, на нашу думку, необхідно визначити поширення білінгвізму серед різноманітних соціально-професійних груп багатонаціональних колективів; використання двомовності в основних сферах суспільного життя (виробничій, духовній та сімейно-побутовій); вплив на двомовність екстралінгвістичних факторів: класових, етнічних, демографічних тощо; причини формування двомовності (безпосередні контакти, які встановлюються між групами різномовного населення, вивчення мови у школі, встановлення різноманітних культурних зв'язків між народами тощо); співвідношення мов у суспільстві та ін.

Як суспільне явище білінгвізм тісно пов'язаний із такими реаліями суспільного буття, як міжетнічна інтеграція, мовне регулювання, мовна політика тощо. Ресурси білінгвізму як форми дискурсу і комунікативних здатностей важко переоцінити: білінгвізм робить можливими міжмовні контакти, формує когнітивно-комунікативну діяльність, забезпечує соціалізацію, формує толерантне ставлення до інших культур, легітимізує у свідомості носія білінгвізму образ «іншого» і категорію «інакшості мислення», сприяє інтеграції інформаційних середовищ, розширює когнітивні можливості носіїв мови і разом з тим є умовою для процесів формування й відтворення етнічної, а також соціальної ідентичності. Вивчення білінгвізму з різних точок зору дає можливість: розкрити й описати причини виникнення двомовності, розглянути результати взаємодії контактуючих мов, зробити найбільш точні прогнози щодо подальшого розвитку двомовності в певному суспільстві. Цю низку чинників, що визначають соціальну сутність феномену білінгвізму, можна продовжувати, що зумовлено багатогранністю самого явища й залежністю від завдань наукового вивчення.

Дослідження білінгвальної комунікації та її впливу на різноманітні соціальні процеси в певному суспільстві передбачає застосування комплексу філософських, історико-соціологічних, соціолінгвістичних підходів, а також урахування концептуальних положень соціальної філософії та основоположних принципів, розроблених американськими соціологами У.Томасом і Ф. Знанецьким, а саме: розгляду усіх соціальних явищ і процесів у еволюції та трактування поведінки людей як адаптації до мінливих умов середовища проживання [7]. Отже, дослідницька стратегія розгляду соціального білінгвізму базуватиметься на методологічному плюралізмі та плюралізмі гуманітарного знання, що дозволить більш повно осмислити різнобічність феномену білінгвізму та його ролі в суспільному житті.

Висновки. Сутність соціально-філософського аналізу феномену білінгвізму полягає у відтворенні в системі понять сукупності притаманних цьому явищу властивостей і зв'язків, формуванні цілісної системи знань про білінгвізм як феномен соціальної дійсності, представлення його як стійкого соціального процесу. Відповідно, для дослідження соціального білінгвізму необхідне здійснення процедури його системного розгляду в трьох взаємопов'язаних аспектах: структурному, функціональному, динамічному, до того ж на трьох взаємопов'язаних рівнях узагальнення: соціально-філософському – рівні вивчення загальних сутнісних ознак і властивостей; історико-типологічному – рівні вивчення історично конкретних типів; конкретно-соціологічному – рівні вивчення своєрідності виявлення об'єкта в окремому суспільстві.

У перспективі дослідження впливу білінгвізму на процес формування й відтворення етнічної та соціальної ідентичності.

Список літератури:

1. Верецагин Е.М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). – М.: Изд-во Московского университета, 1969. – 160 с.
2. Колыхалова, Ольга Алексеевна. Социокультурные и философские аспекты билингвизма: дис. на соиск. учен. степ. д.филос.н.: Спец. 09.00.11 / Колыхалова О.А.; [Моск. пед. гос. ун-т]. – М.: 1999. – 272 с.
3. Прагмалингвистические особенности межэтнического дискурса (историко-философский анализ): монографія / [К.М.Узбек, И.А.Пантелеева, А.И. Бузаров, Т.В. Юрьева]. – Донецк: ДонНУЭТ, 2012. – 150 с.
4. Момджян К.Х. Введение в социальную философию: Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., КД «Университет», 1997. – 448 с.
5. Карлинский А.Е. Языковые ситуации и взаимодействие языков. Киев: Наукова Думка. – 1989.
6. Черничкина Е.К. Парадигмальность проблемы билингвизма [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.lingvomaster.ru/files/206.pdf>
7. Томас У. Американская социологическая мысль / [У.Томас, Ф.Знанецкий]; под ред. В.И. Добренкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 496 с.

Мацнева Е.А.

Донецкий национальный университет экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского

СПЕЦИФИКА СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКОГО АНАЛИЗА БИЛИНГВИЗМА КАК ФЕНОМЕНА СОЦИАЛЬНОЙ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

Очерчивается специфика анализа билингвизм как особенного социального явления в различных аспектах, в частности в рамках социальной философии. Для исследования билингвизма в этом аспекте предложено применение процедуры системного рассмотрения в трьох взаимосвязанных аспектах – структурном, функциональном, динамическом на трьох взаимосвязанных уровнях обобщения: социально-философском, историко-типологическом, конкретно-социологическом.

Ключевые слова: билингвизм, социальный билингвизм, виды социального билингвизма.

Matsneva Ye.A.

Donetsk National University of Economics and Trade
named after Mykhailo Tugan-Baranovsky

SPECIFICS OF SOCIAL AND FILOSOFICAL BILINGUALISM ANALYSIS AS PHENOMENON OF SOCIAL REALITY

Summary

The analysis outlines the specifics of bilingualism as a special social phenomenon in various aspects, particularly at the framework of social philosophy. For the study of bilingualism in this aspect provides the use of systematic review procedures in three interrelated aspects: structural, functional, dynamic on three interrelated levels of generalization: socio-philosophical, historical and typological, concrete-sociological.

Keywords: bilingualism, social bilingualism, forms of social bilingualism.